
Hanns Seidel Stiftung
ФОНД СПРИЯННЯ ДЕМОКРАТІЇ
УБК
Релігія і національна безпека України в умовах війни
Автори Юрій Міндюк, Віктор Ягун, Олександр Саган, Михайло Ташков, Оксана Горкуша, Людмила Филипович
Створено ГО «Фонд сприяння демократії» за підтримки Фонду Ганнса Зайделя.

ЗМІСТ

5 РЕЛІГІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ SINE QUA NON ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗДОРОВОГО СУСПІЛЬСТВА. ВИКЛИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

10 ГІБРИДНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЇ

14 ПРОБЛЕМА СВІТОВОГО ПРАВОСЛАВ'Я І РОЗБУДОВИ ПОМІСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. ГІБРИДНА ВІЙНА ІЗ РФ

24 УКРАЇНСЬКИЙ ВАЙШНАВІЗМ ПЕРЕД ВИКЛИКОМ РОСІЙСЬКОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ: ІНДІЙСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ПАТРІАРХАТ, ПСЕВДОНЕЙТРАЛІТЕТ І КРИЗА МОРАЛЬНОЇ ВІДСІЧІ

36 РЕЛІГІЯ ЯК ЗБРОЯ СВІТОГЛЯДНОГО УРАЖЕННЯ: «РУССКІЙ МІР» ПІД КАМУФЛЯЖЕМ ПРАВОСЛАВ'Я

52 ЦЕРКВИ ЯК АГЕНТИ НАЦІОТВОРЕННЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ТА ЕМІГРАЦІЙНОГО КОНТЕКСТІВ

Юрій Міндюк,
голова Українського безпекового клубу,
військовослужбовець

РЕЛІГІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ SINE QUA NON ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗДОРОВОГО СУСПІЛЬСТВА. ВИКЛИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Сьогодні, в час великих випробувань для України, потреба морального регулятора є як ніколи актуальною. Таким моральним регулятором, сенсоутворювачем часто виступає організована релігія.

Для здорового суспільства **sine qua non** є не сама формальна конфесійність, а наявність джерела сенсів, моралі, солідарності, ритуалів горя й надії. У реальному житті цю функцію дуже часто виконує саме релігія. Для України це не абстракція: так, згідно із дослідженнями Центру Разумкова за 2024 і 2025 роки, 70% дорослих називають себе віруючими, 60% довіряють Церкві, 75% вважають, що релігія підвищує моральність і духовність, 55% — що вона є чинником демократичного суспільства, а лише 25% кажуть, що релігія не впливає на життя суспільства. Тобто релігія для України досі є не «приватним залишком минулого»,

а «значним резервуаром соціального капіталу» [1], [2].

Але сама наявність віри ще не гарантує здоров'я суспільства. Ті самі дослідження показує розрив між декларованою релігійністю та реальною включеністю: членами конкретної релігійної громади назвали себе лише 29%, Церкву моральним авторитетом вважають 47%, а переконані, що більшість священнослужителів є глибоко моральними й духовними людьми, лише 29%. До цього ж релігійність все більше і більше стає справо старшого покоління, молодь з кожним роком виявляє зростання байдужості до релігії. Отже, у воєнний час релігія корисна не як символічна емблема, а як етика служіння, довіра, компетентність і особиста репутація духовенства. Саме момент служіння є сьогодні дуже важливою концепцією, яка повинна стати наріжною для перебудови країни на рейки оборонної демократії, де ЗСУ, тил, державна служба підпорядковані спільній меті — обороні і розбудові країни.

Що війна робить із релігією

Під час війни релігія стає інфраструктурою витривалості. Вона дає мову для переживання втрати, допомагає не зірватися в нігілізм, зшиває громади, організовує волонтерство, супроводжує військо через капеланство, а назовні працює як канал міжнародної адвокації України. Це видно і на рівні держави: закон про військове капеланство чинний, а в ЗСУ капеланська діяльність структурована за чотирма напрямками — душпастирська опіка, консультування командування з релігійних питань, соціальна доброчинність і

[1] Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (жовтень 2024р.) https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-religiinosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-zhovten-2024r

[2] Рівень релігійності, конфесійний і церковний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (листопад 2025р.) https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-religiinosti-konfesiinyi-i-tserkovnyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-lystopad-2025r

релігійно-просвітницька робота. Водночас станом на жовтень 2025 року Служба військового капеланства ЗСУ була укомплектована лише на 45% при штаті близько 1700 осіб і участі 13 релігійних організацій, тобто запит на духовний супровід більший за наявну спроможність системи. У квітні 2026 року Президент і Всеукраїнська рада церков знову окремо обговорювали підтримку воїнів, розвиток капеланства, подолання стресу і психологічної травми.

Війна, однак, не лише підсилює релігію, а й спотворює її. Агресор веде війну не тільки проти людей і держави, а й проти сакрального простору: ЮНЕСКО станом на 25 березня 2026 року верифікувала пошкодження 153 релігійних об'єктів в Україні; після удару 10 червня 2025 року було зафіксовано пошкодження східного фасаду Софійського собору, і після удару 15 червня 2026 року по Успенському соборі Києво-Печерської Лаври. На тимчасово окупованих територіях Моніторингова місія ООН з прав людини документувала обмеження свободи релігії, тиск на мусульманські й католицькі громади, вилучення храмів, арешти та ув'язнення священнослужителів, нові переслідування Свідків Єгови; Комісія США з міжнародної релігійної свободи також повідомляє про заборону релігійних груп, експропріацію або знищення молитовних будівель та викрадення або ув'язнення релігійних лідерів. З іншої сторони, ворог намагається діяти через свої афілійовані структури, напевне найбільші з яких є в першу чергу в УПЦ МП, з однієї сторони, залучаючи свою агентуру в цій структурі до прямого колабораціонізму на окупованих територіях чи сприяння інформаційно-гібридній війни на підконтрольній Україні. З іншої сторони —

Станом на жовтень 2025 року Служба військового капеланства ЗСУ була укомплектована лише на 45%

ворог розраховує на розвиток протистояння УПЦ МП із державою і суспільством, щоб створити їм на цілий світ образ мучеників, і дати місцевому активу поштовх до промосковської позиції з відповідними наслідками. Якщо враховувати, що саме серед прихильників УПЦ (МП) є найбільше противників приєднання України до ЄС і НАТО, як і тих, хто не вважає російський народ винним в агресії Росії щодо України, можна зробити висновок, що в цій релігійній громаді зібрані найбільше стійких прихильників Росії, її наративів, як і тих, які були піддані інформаційно-пропагандивній обробці її керівництвом чи активом.

Отже, релігійний вимір цієї війни — ніяк не периферія, а одна з серйозних арен боротьби за українську свободу, чому ворог приділяє особливу увагу.

Головні виклики для здорового суспільства

1

Перший виклик — **утримати одночасно безпеку і свободу совісті**. Закон №3894-IX про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій є чинним і встановлює механізми щодо структур, пов'язаних із забороненими іноземними релігійними організаціями. Соціально він має широку підтримку: 80,5% опитаних підтримують заборону діяльності РПЦ в Україні, 84% — норму про недопустимість керівного центру в державі-агресорі. Але Моніторингова місія ООН з прав людини застерегла, що зміни 2024 року спираються на підставу "національної/публічної безпеки", яка не передбачена Міжнародним пактом про громадянські та політичні права та Європейською конвенцією як підстава для обмеження свободи релігії чи релігійних об'єднань, і що такі норми можуть виявитися непропорційними.

Це означає: навіть справедлива боротьба з "русским миром" повинна вестися дуже продумано і з розрахунком, а саме через доказ, індивідуалізацію, судовий контроль і правову точність, а не через примітивні спроби вирішувати все марафонами чи дешевими репресіями.

2

Другий виклик — **не дати війні перетворити релігію на фабрику внутрішньої ворожнечі, чого добивається ворог**. Дані 2025 року показують, що на місцях міжвірянські відносини частіше сприймаються як спокійні (58,8%) або дружні (9,1%), ніж напружені (6,9%) чи конфліктні (2,8%). Але серед тих, хто бачить напругу чи конфлікт, 90,7% вказують насамперед на лінію ПЦУ–УПЦ (МП). *Отже, в умовах багатоконфесійності і наявної небезпеки в існуванні російської агентури в УПЦ МП, завдання держави й церков — все ж не уніфікація, а керований плюралізм: міжконфесійна співпраця без толерування мереж, які працюють як провідники ідеології агресора. Тут потрібно швидше застосовувати логіку (переважного тихого) побоювання російської лінії в УПЦ МП, посилення автономності її проукраїнської лінії, яка дасть результат за певний час — тут напевне можлива тільки стратегія гри вдовгу.*

Висновок

Отже, в умовах війни релігія справді може бути елементом sine qua non функціонування здорового суспільства — але не як державна ідеологія і не як примус до віри, як це працює в росії. Її незамінність в іншому: вона виробляє сенси, обмежує дегуманізацію, підтримує солідарність, супроводжує втрату, тримає моральний горизонт і допомагає суспільству не перетворитися на озброєну масу без внутрішнього компаса.

Для України формула виглядає так: **світська держава, вільна совість, міжконфесійна рівність, нульова терпимість до релігійної агентури агресора, сильне капеланство і союз духовної та професійної психосоціальної допомоги.**

Віктор Ягун,
генерал-майор запасу СБУ
Директор Агентства реформування сектору безпеки
Київ, 23 квітня 2026 року

ГІБРИДНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЇ

Релігійний простір в Україні сьогодні виходить далеко за межі гуманітарної чи культурної сфери. Він став повноцінним елементом національної безпеки — середовищем, де перетинаються інтереси держав, формуються ідентичності та реалізуються складні гібридні впливи.

У цьому контексті принципово важливо усвідомити: Російська Федерація не використовує релігію як другорядний чи допоміжний інструмент. Вона інтегрує її у свою стратегію гібридної війни як повноцінну інфраструктуру впливу — з власною логікою, агентурою, каналами комунікації та міжнародним виміром.

Гібридні виклики у релігійній сфері — це не лише питання пропаганди чи інформаційних операцій. Йдеться про комплексну діяльність, що включає інституційне проникнення, маніпуляцію релігійною іден-

тичністю, використання церковних структур для політичного впливу, а також інструменталізацію міжнародних правових механізмів.

Особливість релігійного середовища полягає в тому, що воно традиційно користується високим рівнем суспільної довіри. Саме ця довіра і перетворює його на вразливу точку, яку противник системно експлуатує.

Перший і ключовий напрям гібридного впливу — це інституційний. Йдеться про використання релігійних організацій, пов'язаних із Москвою, передусім структур Української православної церкви Московського патріархату, як каналів впливу. Важливо розуміти, що мова не лише про ідеологію чи риторику. Це питання організаційної вертикалі, кадрових рішень, фінансових потоків і, що найважливіше, — збереження канонічної та психологічної залежності.

Такі структури можуть виконувати одразу кілька функцій: бути каналом передачі наративів, середовищем формування лояльності, а в окремих випадках — і прикриттям для діяльності, що становить інтерес для розвідувальних органів держави-агресора.

Другий напрям — інформаційно-наративний. Росія системно просуває низку меседжів, які ми добре знаємо: «переслідування християн в Україні», «розкол православ'я», «відсутність свободи совісті». Ці наративи орієнтовані не стільки на внутрішню аудиторію, скільки на зовнішню — передусім на Сполучені Штати, країни Європейського Союзу та релігійно-консервативні кола глобального Півдня.

Релігійний фактор у цьому випадку використовується як інструмент легітимізації політичної позиції Росії. Через церковних спікерів, міжнародні релігійні організації та афілійовані лобістські структури формується альтернативна картина подій, яка має на меті підірвати підтримку України.

Третій напрям — політико-правовий. Ми спостерігаємо спроби винести внутрішні українські процеси у сфері державно-церковних відносин на міжнародний рівень. Залучаються інструменти міжнародного права, апеляції до таких інституцій, як Європейський суд з прав людини та різноманітні правозахисні механізми.

Мета цих дій очевидна: створити образ України як держави, що нібито порушує права віруючих, і таким чином делегітимізувати її політику як у внутрішньому, так і в зовнішньому вимірі.

Четвертий напрям — це соціальна дестабілізація. Конфлікти навколо храмів, провокації, штучне протиставлення «вірян» і «громади» — усе це використовується як інструмент розхитування ситуації на місцях. Особливу небезпеку становить можливість ескалації локальних конфліктів у ширші соціальні протистояння.

П'ятий вимір — міжнародний. Російська православна церква фактично виконує функцію елемента зовнішньополітичної інфраструктури Росії. Через неї просувається концепція «традиційних цінностей», формуються альянси, ведеться робота з діаспорами. Це класичний інструмент «м'якої сили», який у російському випадку інтегрований у загальну систему гібридного впливу.

Водночас було б стратегічною помилкою розглядати релігійний простір виключно як джерело загроз. Він є також потужним ресурсом стійкості держави.

Передусім це стосується становлення Православної церкви України як інституції автокефалії. Її поява суттєво зменшила зовнішній вплив на православний сегмент і стала важливим елементом формування національної суб'єктності.

Окремо слід відзначити інститут військового капеланства. Інтеграція релігійного чинника у сектор безпеки і оборони забезпечує підтримку морально-психологічної стійкості військовослужбовців і зміцнює внутрішню згуртованість.

Важливу роль відіграють і релігійні структури

Потенційний ресурс стійкості держави:

- Автокефалія ПЦУ
- Інститут капеланства
- Релігійні структури діаспори
- Волонтерська діяльність релігійних організацій

української діаспори. Вони виступають каналами публічної дипломатії, адвокації інтересів України та протидії російським наративам у міжнародному середовищі.

Не менш значущим є волонтерський і соціальний потенціал релігійних організацій — допомога внутрішньо переміщеним особам, гуманітарні ініціативи, робота з громадами. У кризових умовах саме ці структури часто діють швидше і ефективніше за державні механізми.

Разом з тим слід визнати, що державна політика у цій сфері досі залишається недостатньо системною. Вона значною мірою є реактивною, а не проактивною. Бракує чіткої координації між безпековим сектором, гуманітарною політикою та дипломатією.

У цих умовах необхідно перейти до більш структурованого підходу.

По-перше, на інституційному рівні — забезпечити прозорість діяльності релігійних організацій, особливо у частині фінансування та зовнішніх зв'язків, а також чітко врегулювати статус структур, пов'язаних із державою-агресором.

По-друге, на безпековому рівні — запровадити системний моніторинг релігійного середовища та механізми раннього виявлення ознак гібридних операцій.

По-третє, на інформаційному рівні — сформувати активну контрнаративну політику, спрямовану як на внутрішню, так і на міжнародну аудиторію.

І, нарешті, принципово важливим є **партнерство з проукраїнськими релігійними структурами**. Держава має розглядати їх не як об'єкт регулювання, а як союзників у формуванні національної стійкості.

Підсумовуючи, слід наголосити: у сучасній війні боротьба ведеться не лише за території чи ресурси. Вона ведеться за сенси, ідентичність і довіру. Релігія у цьому процесі є не лише сферою віри, а інфраструктурою впливу. І від того, чи зможе Україна перетворити цей простір із зони вразливості на актив, значною мірою залежить її стратегічна стійкість.

Олександр Саган,
професор, завідувач відділення релігієзнавства
Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди
НАН України, доктор філософських наук

ПРОБЛЕМА СВІТОВОГО ПРАВОСЛАВ'Я І РОЗБУДОВИ ПОМІСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. ГІБРИДНА ВІЙНА ІЗ РФ

Щодо світового православ'я, а релігієзнавці називають його Вселенським православ'ям (В.п.), нині побутують багато міфів, які нав'язуються суспільству. Але передусім для себе треба з'ясувати, що ми розуміємо під цим поняттям «Вселенське православ'я».

У систему Вселенського православ'я входять так звані диптихіальні (взаємовизнані) православні церкви, яких нині нараховується по 15 за Константинопольським і Московським диптихами, проте у них дещо інший порядок церков та їх склад. Я не буду зупинятися на цьому питанні. Зазначу лише, що деякі джерела дають 16-ту церкву — Охридську архиєпископію (Македонську ПЦ). Проте це помилка, оскільки Томосу вони не мають. Серби видали документ про необхідність видання Томосу. Тому македонці наразі ведуть

складні переговори із Константинопольським патріархом щодо отримання Томосу про автокефалію.

Сім визнаних (диптихіальних) автономних ПЦ	*Синайська ПЦ* (Єрусалимський патріархат); *Фінляндська ПЦ* (Константинопольський патріархат); *Естонська Апостольська ПЦ* (Константинопольський патріархат); *Естонська Апостольська ПЦ* (Московський патріархат); *Китайська ПЦ* (Московський патріархат); *Японська ПЦ* (Московський патріархат); *Північноамериканська митрополія* (Антиохійський патріархат).
Помісні церкви, автокефалія яких поки що не визнана або визнана частково (позадиптихіальні)	*Білоруська автокефальна ПЦ*; *Північно-Македонська ПЦ* (Охридська архиєпископія); *Російська ПЦ Закордонна* (та частина, що не визнала об´єднання із Московською патріархією — свого часу РПЦЗ була визнана Сербським та Єрусалимським патріархатами); *Чорногорська ПЦ*; *Американська ПЦ* (під тиском Москви автокефалію визнали Грузинська, Болгарська, Польська православні церкви і Православна церква Чеських земель та Словаччини).
Інші церкви	Старообрядницькі, старостильні та інші церкви православного походження.
Шість Східних православних церков (Oriental Ortodox Churches)	*Коптська ПЦ Олександрії*; *Сирійська ПЦ Антиохії і Всього Сходу* (сиро-яковитська); *Апостольська Кафолічна Ассирійська Церква Сходу*; *Вірменська Апостольська Православна Кафолічна Свята Церква*; *Ефіопська ПЦ Тевахедо*; *Маланкарська православна сирійська Церква Індії*; *Еритрейська ПЦ*.

Кількісно розвиток Вселенськго православ'я нині фактично обмежується демографічним відтворенням у країнах із домінуючим православним населенням.

Майже сторічна боротьба українців за свою автокефалію призвела до того, що у 2019 р. УПЦ КП та УАПЦ перейшли із стану невизнаних церков у стан визнаних. Наголошую — вони не були «неканонічними», як дехто із журналістів пише. Якби так було, то їх би не визнали без переосвячень. Але, оскільки канони не порушувалися, то всі таїнства були визнані.

Гібридна війна із РФ проти розбудови помісної УПЦ (ПЦУ)

Передусім слід сказати кілька слів про сам український Томос. Російська пропаганда стверджує, що цей Томос визнали тільки 4 церкви. Проте, якщо брати канони православ'я, то церква, яка не визнає Томос, розриває євхаристійне єднання із тією церквою, яка цей Томос видала. Цю канонічну дію зробила лише одна церква — Московська. Всі інші або мовчать (бо інакше треба зневажити і свій Томос, виданий Константинополем за такою ж методикою), або співслужать із ПЦУ (як це роблять ці 4 ПЦ).

Тобто процес визнання церкви має 2 етапи — визнання власне Томоса (визнали 13 із 14 ПЦ) і співслужіння, що є не обов'язковим для православної традиції. В історії православ'я були випадки, коли такі співслужіння відбували через десятки років, і ніхто цим особливо не переймався.

Щодо налагодження співслужіння, а фактично — дипломатичних стосунків між ПЦУ та іншими церквами. Це питання на суворому контролі не лише у Московській патріархії, але й у російському МЗС та ФСБ і ГРУ. Типовим є випадок, який стосується визнання ПЦУ Елладською ПЦ.

Російська світська дипломатія веде пропагандистську війну і відвертий шантаж «православних» країн, які можу оголосити про співслужіння із ПЦУ. Так, 10 грудня 2019 р., у виступі на науковій конференції «Геополітичні події в життєво важливій галузі Східного Середземномор'я і їх взаємодія з міжнародним середовищем», колишній міністр оборони Греції Панос Камменос зізнався, що особисто тиснув на архиєпископа Ієроніма та грецьких ієрархів, заохочуючи їх не визнавати ПЦУ. Він назвав рішення Собору Ієрархії Елладської церкви та її очільника «злочином».

Свою позицію він пояснив тим, що у випадку визнання ПЦУ Росія скасує свої гарантії недопущення «окупації грецьких островів» Туреччиною, надані нею в укладених з греками угодах. Колишній міністр попередив: якщо щось станеться найближчими місяцями, за відкликання російських гарантій безпеки Греції буде нести відповідальність особисто Собор Ієрархії Елладської церкви.

Фактично колишній міністр оборони Греції визнав, що питання визнання ПЦУ включено Росією в безпековий пакет геополітичних домовленостей з Грецією. Невиконання Грецією цього «церковного» пункту може призвести до безпосереднього тиску Росії на Туреччину з метою відкриття коридору для сирійських біженців в Європу через грецькі острови.

І таких випадків — десятки, попри всі вимоги декларовані Росією про «невтручання політиків у церковне питання». Натомість Росія використовує всі можливі засоби тиску на т.зв. «православні країни» — політичні, економічні, міграційні тощо, з метою недопущення визнання і співслужіння із кліром ПЦУ.

Чому це для них так важливо?

З огляду на багаторічні зусилля російської церковної та світської дипломатії та вливання коштів у «православні проєкти» по всьому світу, стає зрозумілим, чому отримання Томосу для ПЦУ московське керівництво вважає найбільшим провалом російської зовнішньої політики за останні 200 років.

Адже вже наступного дня після оголошення комюніке Синоду Константинопольської ПЦ (11.10.2018), рішенням якого було повернуто Київську митрополію у лоно Вселенської патріархії, відбулося (12.10.2018) екстрене засідання Ради Нацбезпеки і оборони РФ начолі із Путіним. Обговорювали «українське питання» (питання надання автокефалії ПЦУ).

Небезпека, яку несе для «російського імперського проекту» визнана та інституйована українська автокефалія, комплексна і включає в себе кілька аспектів: внутрішньоцерковний, міжцерковний, глобалістський. Поділ між ними цими аспектами часто умовний, проте кожен із них має свою специфіку.

Внутрішньоцерковний аспект стосується проблем:

- зміни датування і періодизації розвитку Московської ПЦ (втрата п’яти століть церковної історії,

визнання фактів присвоєння чужих канонічних територій — Крим і Причорномор'я, Бессарабія, Молдова, Естонія, частина Фінляндії тощо);
- суттєвого зменшення кількості парафій;
- можливості запуску т.зв. «ланцюгової реакції», коли Молдова, Білорусія, Казахстан тощо, можуть повторити шлях України;
- поповнення і якості церковних кадрів (значна частина православного кліру на теренах Росії і донині є походженням з України);
- звуження ринку збуту церковного начиння та інших предметів церковного вжитку (зменшення доходів Московської патріархії).

Міжцерковний аспект базується на іміджевих втратах Московської патріархії, яка із однієї із найбільших і найбагатших церков православного світу стане посередньою інституцією. Крім того, на православній арені з'явився новий потужний гравець (ПЦУ), яка є союзником Константинополя.

Із міжцерковним аспектом тісно пов'язані іміджеві втрати світського Кремля у реалізації їх планів у глобальному масштабі (світова експансія, вплив на світові політичні та економічні процеси тощо). Адже міждержавні стосунки РФ з багатьма країнами із домінуючим православним населенням часто будувалися на «спільній платформі» «захисту» православ'я і тому подібній риториці.

Наразі вже відчутно зіпсувалися відносини Росії із Грецією (аж до блокування видачі віз високопосадовцям із Московської патріархії. На черзі об'єктивне ускладнення відносин з іншими країнами, які наважаться підтримувати позицію Варфоломія в українському питанні або виступити проти нав'язуваної Кремлем теорії «русского міра». У цьому ж аспекті можна розглядати і «балканську православну кризу», яка є продовженням московської політики утримання у своєму силовому полі ключових балканських країн. Неодноразові «церковні» акції, навіть з участю українських ієрархів, а також висилки російських дипломатів із цих країн засвідчують про тісне переплетення політичних і церковних проблем, а також штучне підігрівання кризових явищ.

У своєму протистоянні із ПЦУ Московський патріархат несподівано знайшов собі союзника у вигляді Румунської православної церкви.

Синод Румунської ПЦ своїм рішенням 29.02.2024 про створення адміністративної структури на території України значно ускладнив Можливість комунікації із ПЦУ. Подібне рішення — далеко не перше. Вже були спроби створення в Україні церковних структур Румунської ПЦ. Так, у 1990 р. Румунської ПЦ створила нову митрополію — «Молдовську та Буковинську», першим митрополитом якої і став нинішній (з 2007 р.) Румунський патріарх Даниїл Чоботя, який є активним провідником розширення Румунської ПЦ на всі території, де є румуномовне населення. Фактично йдеться про «румунський мір».

У 1995 р. Синод Румунської ПЦ надав Бессарабській митрополії статус «екстериторіальної структури» (опіка румунською діаспорою, яка проживає поза східними кордонами Румунії, в т.ч. й Україні). У жовтні 2007 р. Синод Румунської ПЦ створив єпархії, які включали до свого складу частини Одеської й Чернівецької областей (після того були навіть вдалі спроби освячення румунськими владиками православних храмів на території України без погодження із українськими владиками). Проте ті рішення, завдяки церковному та політичному тиску Московського патріархату, вдавалося нейтралізовувати чи відтермінувати щодо українських теренів, які Російська ПЦ вважала своєю «канонічною територією».

Це рішення Румунської ПЦ не відповідає канонам та традиційній практиці Помісних православних церков. Окрім власне канонів (8-ме правило І Вселенського собору; 12, 15, 16, 32, 35 Апостольські правила та ін.), межі кожної Помісної церкви прописуються у томосах про автокефалію. Особливо це стосується нових автокефалій. Традиційно помісні церкви не можуть засновувати на території іншої церкви свої релігійні структури, якщо на це немає погодження церкви, за якою закріплена ця територія. Порушення цього правила призводило до глибоких криз у відносинах між церквами, аж до розриву євхаристійного єднання. Наприклад, у 2011-2014 роках таке спілкування було розірване між Єрусалимською та Румунськими церквами через спробу румунських священників самовільно збудувати церкву на території Єрусалимського патріархату. Зрештою будівлю назвали паломницьким центром та конфлікт було вичерпано.

Понад 17 років триває конфлікт із Сербською ПЦ, оскільки священники та ієрархи Румунської ПЦ багато років намагаються розбудовувати й там свої структури. У 2021 р., патріарх Даниїл, «на прохання румунської громади», офіційно благословив створення румунської громади у Любляні, в юрисдикції Сербського патріархату, що ще більше загострило конфлікт.

Події 2021 р. у Сербії спровокували активне обговорення в румунському суспільстві теми створення парафій Румунської ПЦ у всіх місцях проживання румуномовного населення. Йдеться не лише про так звану «територію діаспори», але й про канонічні території Болгарської, Елладської, Кіпрської, Константинопольської, Сербської та інших помісних церков.

Тому вторгнення на територію ПЦУ є не особливою чи надзвичайною ситуацією — це багатодесятилітня практика Румунської ПЦ. Очевидно, що можливий конфлікт між ПЦУ і Румунською ПЦ неминуче створить і загострення міждержавних стосунків між Україною та Румунією. Адже мітинги у підтримку «гонимої» УПЦ МП і окремих її ієрархів, уже збираються в Румунії. Зацікавлені сили через церкву будуть створювати тиск на уряди країн, формуватимуть громадську думку. Зважаючи на війну, ситуацію з обох сторін будуть загострювати й агенти російських спецслужб.

Такі наслідки будуть не лише в ускладненні перспективи налагодження євхаристійного єднання між Румунською ПЦ із Православною Церквою України чи (малоймовірно) розриву таких відносин із УПЦ Московського патріархату, але й можуть мати більш глобальний масштаб.

→ а) Передусім йдеться про показове ігнорування офіційних домовленостей, досягнутих на Всеправославному Соборі на Криті (2016 р.). Зокрема Румунський патріарх Даниїл підписав соборний документ «Православна діаспора». Проте 29.02.2024 р. синодальним рішенням Румунської ПЦ було утворено (окрім згаданої Румунської ПЦвУ) ще дві румунські єпархії (у Великій Британії та Ірландії й Ісландії — п.2-3 рішення) — на території Константинопольського патріархату.

→ б) Румунська ПЦ все глибше занурюється у етнофілетичну ідеологію, створюючи новий центр напруги у Вселенському православ'ї. Справа в тому, що засуджений у православ'ї ще у XIX ст. етнофілетизм став

ключовою частиною румунської еклезіології. Вони його витрактовують як збереження «національної ідентичності». Тому Румунська ПЦ намагається створювати свої структури скрізь, де проживають православні румуни, часто нехтуючи при цьому канонами та законними інтересами інших церков. Наприклад, вторгнення на канонічну територію ПЦУ зачіпає не тільки її, а й авторитет Константинопольського патріархату, у Томосі якого чітко визначена юрисдикція ПЦУ в Україні.

Якщо церкви Вселенського православ'я, передусім — Константинопольський патріархат — не вирішать цю проблему, то, як справедливо зазначають багато експертів, вірус етнофілетизму може захопити й інші церкви. А, відтак, розуміння «території Помісної церкви» буде знівельоване. Московський патріархат, який своїми діями намагається нині створити «юрисдикційно-територіальний хаос», досягне успіху. Але цей «успіх» може підірвати авторитет і майбутнє всієї системи Вселенського православ'я.

в) Зважаючи на ще нещодавній жорсткий опір Московського патріархату щодо експансії Румунської ПЦ в Україну, Румунська ПЦ не прискорювала події. Перебування «de jure» румуномовних православних громад у складі УПЦ МП компенсувалося тим, що «de facto» ці громади перебували під орудою Румунської ПЦ, яка фактично безперешкодно розбудовувала на Буковині «румунський світ» чи «велику Румунію» (із роздачею паспортів) та вела/веде тут свою пропаганду.

Проте із 2022 р. розпочався новий етап у московсько-румунських відносинах. Не будучи впевненою у можливості збереження своїх структур в Україні, Московська патріархія почала розробляти варіант провокування Румунської ПЦ на вторгнення на канонічну територію ПЦУ. Мета — унеможливити чи максимально ускладнити налагодження відносин між цими церквами та, за можливості, спровокувати міждержавний конфлікт.

Так, на фоні активного відстоювання кожної своєї громади, яка покидала УПЦ МП, 29.03.2022 р. з'явився лист митрополита Хустського і Виноградівського УПЦ МП Марка про благословення клірикам Солотвинського благочиння переходити в Румунський патріархат. Факт відсутності покарання за таку ініціативу засвідчує її узгодженість не лише із київським, але й із московським керівництвом Російської ПЦ.

Ідея полягає в тому, що поруч із румуномовними громадами, в юрисдикцію Румунської ПЦ можуть пе-

рейти й інші громади УПЦ МП. Як зазначається на промосковських пропагандистських ресурсах, «у складі Румунської, Польської, Сербської та інших церков, клірики УПЦ МП автоматично отримують захист держав, де розташовані керівні центри церков». Відтак московські агенти впливу отримають широкі можливості для маніпулювання ситуаціями із «релігійними гоніннями», провокувати напруження не лише на міжцерковному, але й на міждержавному рівнях.

Подальший розвиток Вселенського православ'я має кілька подальших сценаріїв розвитку.

Ліберальний сценарій

Найбільш очікуваний із них — **ліберальний**, який передбачає: подальше проведення Святих і Великих Соборів Православної Церкви (у 2016 р. на Криті було задекларовано цю необхідність, без чого, як зазначалося, вирішення багатьох проблем у Вселенському православ'ї неможливе); зняття претензій Московської патріархії на першість у Вселенському православ'ї; врегулювання спірних питань у відносинах між диптихіальними православними церквами; віднайдення компромісу щодо належності діаспорних церков; врегулювання механізму щодо отримання і визнання нових автокефалій (недопущення політизації цього питання); перебудова місіонерської роботи у православних церквах і зупинення відтоку вірян.

Радикальний сценарій

Радикальний сценарій може зашкодити не лише іміджеві православ'я, але й завдати удару по його богословському й організаційному розвитку. Йдеться передусім про реалізацію московських амбіцій із переміщення центру світового православ'я із Константинополя в Москву. Константинополь за жодних умов не погодиться із цим, що може призвести до розколу і створення паралельного диптиху. Наслідком чого може стати: блокування подальшого проведення Всеправославних Соборів; створення паралельних юрисдикцій на територіях нинішніх церков; розділення православних церков у діаспорі за національними і юрисдикційними ознаками, що призведе до ослаблення світового православ'я; втрата контролю за проголошенням і визнанням нових автокефалій та створення нових диптихів; комерціалізація православ'я і перетворення його місіонерської у комерційну складову.

Гібридна війна Росії проти України розгортається і на релігійному фронті

Михайло Ташков,
офіцер ЗСУ,
керівник інформаційного проєкту
«Духовна Матерія»

УКРАЇНСЬКИЙ ВАЙШНАВІЗМ ПЕРЕД ВИКЛИКОМ РОСІЙСЬКОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ: ІНДІЙСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ПАТРІАРХАТ, ПСЕВДОНЕЙТРАЛІТЕТ І КРИЗА МОРАЛЬНОЇ ВІДСІЧІ

Анотація. *У цій статті я узагальнюю тези свого виступу на науковій zoom-конференції про використання Росією релігії в інформаційній війні. Йдеться про те, як російський вплив у середовищі українського вайшнавізму, особливо в українському ІСККОН, тривалий час працював не стільки через прямі політичні гасла, скільки через залежність від російськомовних гуру, індійських авторитетів, пов'язаних із московським релігійним ринком, і риторику «духовного нейтралітету». Центральна теза: у ситуації геноцидної війни формула «ми поза політикою» часто перестає бути духовністю і стає мовою демобілізації жертви агресії.*

1. Проблема: коли релігійний нейтралітет працює на агресора

Після початку повномасштабного вторгнення українські вайшнави опинилися перед подвійним викликом. З одного боку, сотні відданих стали частиною Сил оборони України: на час мого виступу у наших списках було понад три сотні вайшнавів у війську, десятки демобілізованих, 46 загиблих і 11 зниклих безвісти. З іншого боку, значна частина офіційного вайшнавського середовища не змогла або не захотіла назвати російську агресію злом, а український захист — морально правомірною відсіччю.

У публічному полі це часто подається лідерами вайшнавізму як те, що «вайшнав перебуває поза політикою». Коли такі гасла звучать з боку індійських проповідників вашнавізму, ми розуміємо, що за «позаполітичністю» вони ховають геополітичну прихильність Індії до Росії. Але такі самі наративи публічно звучать і від проповідників української вайшнавської спільноти. І це не може не викликати занепокоєння. Коли одна держава нападає, окуповує території, вбиває цивільних, руйнує міста і намагається знищити ідентичність іншого народу, нейтралітет перестає бути нейтралітетом. Він стає відмовою від морального розрізнення. Саме це я називаю індійсько-московським патріархатом: системою релігійної залежності, в якій індійські авторитети, російськомовний проповідницький простір і московський релігійний ринок утворюють м'яку, але дуже впливову вертикаль.

Ця вертикаль не завжди наказує прямо підтримувати Росію. Вона частіше пропонує інше: не називати агресора; розчиняти війну в словах про карму; говорити, що «немає українців і росіян, є тільки душі»; відмовлятися від молитви за вбитих українських вайшнавів, бо це нібито «політика».

У результаті жертва втрачає голос, агресор — ім'я, а релігійна мова стає частиною інформаційної війни.

2. Еталон «Бгаґавад-ґіти»: Бог не є нейтральним спостерігачем зла

Для коректного аналізу треба почати не з політичної публіцистики, а з власної нормативної бази вайшнавської традиції. У «Бгаґавад-ґіті» Крішна прямо формулює місію свого Божественного приходу у світ (БҐ 4.8[3]):

Він каже, що приходить у цей світ не для абстрактної «духовності поза конфліктом», а для дуже конкретної етичної дії: захистити моральних, зупинити й покарати носіїв зла та відновити Дгарму — вищий етичний Закон, на якому тримається людське життя.

Цей вірш важливий не лише як богословська формула. Він задає етичну оптику: у світі існують праведники і лиходії, існує захист і покарання, існує дгарма і її руйнування. Отже, духовне бачення не означає сліпоти перед злом. Навпаки, воно вимагає здатності розрізняти добро і зло, жертву і агресора, захист і напад.

Саме тут виникає головний контраст із позицією значної частини сучасного вайшнавського лідерства. На жаль, за всі роки повномасштабного вторгнення Україна не почула від офіційних лідерів ІСККОН чи інших впливових вайшнавських інституцій жодної такої, як у Крішни та Бгактіведанти Свамі, етичної ідеї щодо сакральності права на захист від агресії. Не було сказано: Бог стає на бік захисту праведних. Не було сказано: агресор має бути зупинений. Не було сказано: оборона України — це не «карма матеріалістів», а захист життя, гідності й самої можливості духовної практики.

[3] Bhagavad-gītā As It Is. https://vedabase.io/en/library/bg/4/8/

3. Прабгупада про справедливу відсіч: агресора треба зупиняти

У своїй статті на РІСУ «Етика справедливої відсічі у ведичних писаннях у викладі А.Ч. Бгактіведанти Свамі Прабгупади»[4] я на багатьох прикладах показав, що засновник Міжнародного товариства свідомості Крішни не тільки був проповідником пацифізму, але й був послідовним критиком самої відомої «ікони» пацифізму — Махатми Ганді. Його позиція повністю співпадає з сучасною етикою необхідної оборони: якщо є агресор, його треба зупинити; якщо є напад, захист є обов'язком; агресора можна знищити негайно.

> **Прабгупада:** *«Якщо злий елемент приходить, щоб напасти на тебе, чи не є твоїм обов'язком битися і захищати себе?»*
>
> Прабгупада: *«Агресора можна вбити негайно, якщо хтось є дійсно агресором. Немає гріха у вбивстві агресора».*
>
> Прабгупада: *«Коли ворог прийшов на вашу територію, ви не можете сидіти склавши руки; ви мусите дати відсіч».*

Ці цитати принципово важливі. Вони не прославляють війну як таку. Вони говорять про інше: насильство агресора і відсіч жертви не є морально симетричними. У вайшнавській традиції є поняття ātatāyī — агресора, і є поняття dharma-yuddha — справедливої відсічі. Тому спроба сказати про російсько-українську війну «це демони воюють із демонами» є не піднесеним духовним баченням, а руйнуванням самої категорії дгарми.

Саме на цьому контрасті видно глибину кризи сучасного вайшнавського лідерства. Засновник руху гово-

[4] Михайло Ташков. Етика справедливої відсічі у ведичних писаннях у викладі А.Ч. Бгактіведанти Свамі Прабгупади. https://risu.ua/etika-spravedlivoyi-vidsichi-u-vedichnih-pisannyah-u-vikladi-ach-bgaktivedanti-svami-prabgupadi_n162692

рить мовою морального розрізнення: є нападник, є обов'язок захисту, є необхідність зупинити зло.

Натомість велика частина його сучасних послідовників у час найбільшої війни в Європі після Другої світової або мовчить, або ховається за формулами «ми поза політикою», «це карма», «усі однаково обумовлені».

4. Як сформувалася залежність: Росія як хаб пострадянського вайшнавізму

Проблема не виникла в один день. Протягом десятиліть значна частина українського вайшнавського середовища формувалася через російськомовний інформаційний, видавничий і проповідницький простір. Для індійських гуру Росія стала великим хабом: там були великі громади, учні, переклади, видавництва, фестивалі, гроші, аудиторія і зручна російська мова, через яку можна було охопити весь пострадянський простір.

Україна в цій системі часто сприймалася не як окрема релігійна й культурна реальність, а як периферія російськомовного вайшнавського ринку. Через це українські віддані масово отримували знання не напряму з джерел і не через українську оптику, а через російський ребрендинг індійської духовності. Коли почалася велика війна, ця залежність проявилася як моральний шок: багато людей, які роками вважали російських або проросійськи інтегрованих проповідників «духовними авторитетами», не змогли побачити в них провідників ворожого впливу.

Саме тому я називаю цю систему індійсько-московським патріархатом. Її ознакою є не обов'язково відкрита підтримка Путіна. Її ознакою є лагідна підтримка російської рамки: не засуджувати агресора, не називати війну злочином, не ставати на бік жертви, не молитися публічно за українських загиблих, не давати етичних інструментів для опору.

5. Кейс Олександра Хакімова: російський гуру як провідник рашистських наративів

Найпоказовішим прикладом є Олександр Хакімов, відомий у вайшнавському середовищі як Чайтан'я Чандра Чаран дас. За матеріалами Adharma.net[5], він є членом керівної координаційної ради ІСККОН / МТСК, членом національної ради Російського товариства свідомості Крішни, одним із найвпливовіших лідерів російського ІСККОН і має тисячі учнів, зокрема в Україні.

Adharma.net фіксує його загальну позицію щодо війни як виправдання або визнання правомірною російської агресії, глорифікацію її учасників і використання релігійної мови для підтримки мобілізаційної лояльності росіян. Серед найбільш промовистих тез — заклик російським кришнаїтам сприймати мобілізацію як долю, волю Бога і виконання військового обов'язку. Хакімов у наведеному Adharma.net фрагменті: «Я должен это сделать, потому что закон таков, время такое... я должен выполнить свой долг».

Це риторика, дуже близька до логіки Московського патріархату: якщо держава-агресор покликала тебе на війну, ти маєш бути «законослухняним» і «виконати обов'язок». У цій схемі майже зникає питання: а що це за держава, що це за війна, кого саме ти йдеш убивати, і чи має духовний учитель право підміняти дгарму лояльністю до фашизованої держави?

Особливо болісно, що Хакімов не є для України зовнішнім маргінальним персонажем. Його книги продавалися в українських храмах, його лекції слухали українські віддані, а його учні роками були інтегровані в українське вайшнавське середовище. Саме тому кейс Хакімова показує не просто проблему одного російського гуру, а проблему всієї системи залежності, яка дозволила російському духовному авторитету зберігати вплив навіть після очевидних проросійських висловлювань.

[5] https://adharma.net/uk/hakimov/

6. Кейс Михайла Сімочка: ініціація українських вайшнавів у Хакімова після двох років великої війни

Показовим прикладом глибини цієї залежності є подія 7 квітня 2024 року. У своєму виступі я окремо наголосив: старший український учень Олександра Хакімова, діючий підполковник ЗСУ Михайло Сімочко, відомий у вайшнавському середовищі як Мадґ'я Пандава дас, організував ініціацію українських послідовників Хакімова. За моїми даними, 46 українських вайшнавів отримали ініціацію у Хакімова вже після того, як його проросійські висловлювання, апологія «законослухняності» росіян у контексті мобілізації та риторика про «героїчну смерть» учасників так званої СВО були публічно відомі.

Цей факт важливий не як персональна історія однієї людини, а як симптом системної хвороби. Ініціація в ІСККОН — це не приватний лайк у соціальній мережі. Це процедура, яка передбачає рекомендації, храмову інфраструктуру, місцевих лідерів, наставників і визнання духовного авторитету гуру. Якщо десятки українських членів ІСККОН у квітні 2024 року приймають ініціацію в російського гуру з таким бекграундом, це означає, що українське середовище не виробило навіть мінімального морального імунітету.

Ще небезпечніше те, що ця історія стосується не ізольованої маргінальної групи, а людей, які залишаються всередині української спільноти, мають зв'язки з храмами і отримують рекомендації. За моїми словами у виступі, серед цих 46 ініційованих були 17 осіб із Дніпра і 7 з Одеси. Тобто мова не про випадковий інтернет-вплив, а про живу організаційну мережу.

Кейс підполковника Сімочка показує головне: російський вплив не обов'язково заходить в український вайшнавізм через прямих агентів. Він може відтворюватися через учнівську вірність, культ гуру, психологічну залежність, небажання визнавати помилки і страх втратити «духовного батька». Саме тому цей приклад має бути предметом не тільки внутрішньої релігійної дискусії, а й уважного аналізу в контексті національної безпеки.

Вайшнавізм має повернутися до свого етичного ядра: до здатності розрізняти добро і зло, захищати невинних і не давати агресору ховатися за словами про духовність.

7. Псевдонейтралітет як м’яка форма проросійського впливу

У російській інформаційній війні релігійне середовище не завжди використовується через прямий заклик підтримати Путіна. Значно ефективнішою є м’яка форма впливу: не називати агресора; говорити, що «всі однаково винні»; переводити відповідальність у туман карми; повторювати, що храм — не місце для «політичних питань»; пропонувати жертві не захищатися, а «піднестися над конфліктом».

Такі наративи зовні виглядають духовними, але в конкретній історичній ситуації вони виконують цілком політичну функцію. Вони деморалізують українців, позбавляють жертву статусу жертви, агресора — статусу злочинця, а війну — моральної асиметрії. Саме це і потрібно російській пропаганді: щоб світ бачив не напад Росії на Україну, а «конфлікт двох сторін», не злочин, а «карму», не обов’язок захисту, а «низький рівень свідомості».

Меседжі м’якого впливу:

- «всі однаково винні»
- «храм — не місце для політичних питань»
- «піднестися над конфліктом»
- «конфлікт двох сторін»
- «не злочин, а карма»
- «низький рівень свідомості»
- «ми ні на чиєму боці»

Окрема проблема полягає в тому, що в релігійному середовищі така мова часто захищена ореолом сакральності. Якщо проповідник каже «ми брахманічний рух, ми ні на чиєму боці», то для зовнішнього спостерігача це може звучати як миролюбність. Але для українця, який бачить убитих, зґвалтованих, зниклих безвісти й депортованих, це звучить інакше: «ми не на боці жертви».

8. Мовчання офіційних структур і невидимість українських жертв

Окремий критерій моральної деградації — ставлення до власних загиблих. За даними проєкту «Духовна Матерія», серед українських вайшнавів 46 загиблих і 11 зниклих безвісти, більшість із яких не дають про себе знати роками. Це не абстрактна статистика. Це люди, які повторювали мантру, читали «Бгаґавад-ґіту», служили в українському війську, гинули на фронті, залишали родини, дітей, дружин і батьків.

Попри це ви не знайдете жодного офіційного джерела ІСККОН чи іншої вайшнавської організації, яке б публічно засудило російську агресію, підтримало українців молитвою, оприлюднило імена вбитих Росією українських вайшнавів або повторило настанови Крішни й Бгактіведанти Свамі про справедливу відсіч агресору. Але саме прикре те, що ви не знайдете цього не тільки на офіційних джерелах світового ІСККОН, чи джерелах світових вайшнавських організацій, але й в офіційних джерелах українського ІСККОН та інших деномінацій. Офіційне мовчання тут говорить гучніше за будь-які декларації.

Можна роздати кашу, передати автобус або зробити окремий волонтерський жест. Але якщо при цьому не сказати, хто агресор, хто жертва і чому український захист є морально правомірним, то це не стає справжнім моральним лідерством. Це радше кризовий менеджмент, спроба виглядати патріотично без переосмислення самої системи залежності.

9. Військові-вайшнави і народження альтернативного обличчя традиції

Водночас ситуація не є безнадійною. Сам факт, що сотні вайшнавів служать у Силах оборони, волонтерять, виготовляють вегетаріанські пайки довгострокового зберігання, підтримують родини загиблих і зниклих безвісти, показує інше обличчя традиції. Це вайшнавізм не втечі від історії, а відповідальності. Не ритуальної ізоляції, а служіння людям. Не псевдонейтралітету, а захисту дгарми в реальному світі.

Проєкт «Духовна Матерія» виник саме з цієї потреби: допомагати вайшнавам у війську, готувати для них

вегетаріанські пайки, підтримувати родини загиблих, а паралельно вести публічну боротьбу з рашизмом у вайшнавському середовищі. Це не є відмова від вайшнавізму. Навпаки, це спроба повернути його до етичного ядра: захищати невинних, називати зло злом, не дозволяти агресору ховатися за духовними словами.

Український досвід може стати початком нової рефлексії не тільки для вайшнавів, а й для інших релігійних спільнот. Після Другої світової війни світ довго осмислював, як освічені суспільства можуть стати співучасниками зла. Після російсько-української війни релігійним спільнотам також доведеться чесно відповісти: де вони були, коли агресор убивав, і яку мову вони давали своїм вірянам — мову правди чи мову втечі?

10. Український урок: від реактивної оборони до моральної ініціативи

Україна не повинна лише реагувати на російську пропаганду. Якщо ми весь час перебуваємо в обороні, ініціатива залишається в руках агресора. Нам потрібні власні інтелектуально-моральні технології мислення: мова, яка пояснює світові не тільки факт російського вторгнення, а й ціннісну природу українського спротиву.

Особливо це важливо щодо Індії. Росія десятиліттями працює з індійською аудиторією через релігію, культуру, медіа, старі радянські міфи і сучасні антизахідні наративи. Якщо Україна не говорить з індійським суспільством мовою його власних етичних текстів і понять, Росія говорить замість нас. Тоді Україну бачать не як жертву агресії, а як умовний «Пакистан» у російсько-індійській пропагандистській рамці.

Саме тому важливо показувати: українська боротьба — це не локальний національний конфлікт і не лише геополітика. Це захист універсального права кожної живої істоти не бути знищеною сильнішим. У мові «Бгаґавад-ґіти» це захист дгарми. У мові міжнародного права — самооборона від агресії.

У мові людяності — право жертви не ставати на коліна перед вбивцею.

Висновки

Залежність українського вайшнавського середовища від російського релігійного центру не є лише питанням мови або старих організаційних зв'язків. Це питання моральної суб'єктності. Там, де людина не здатна назвати агресора агресором, вона стає вразливою до будь-якої духовно оформленої маніпуляції. Там, де гуру важливіший за совість, навіть війна не пробуджує морального мислення.

Контраст між Крішною, Прабгупадою і сучасним вайшнавським мовчанням є надто разючим, щоб його ігнорувати. Крішна говорить про захист праведних, покарання лиходіїв і відновлення дгарми. Прабгупада говорить про право і обов'язок захисту від агресора. А Україна у відповідь від значної частини офіційного вайшнавського світу чує переважно тишу, «неполітичність» або симетризацію.

Вихід полягає не у відмові від вайшнавізму, а у поверненні до його етичного ядра: до здатності розрізняти добро і зло, захищати невинних, пам'ятати загиблих і не дозволяти агресору ховатися за словами про духовність. Саме такий український вайшнавізм — дорослий, відповідальний і здатний до моральної відсічі — може стати не периферією російського релігійного хабу, а самостійним голосом дгарми у світі.

Джерела і робочі посилання

1. Запис zoom-конференції на YouTube: використання Росією релігії в інформаційній війні
2. Бгаґавад-ґіта як вона є 4.8, Vedabase
3. Михайло Ташков. «Етика справедливої відсічі у ведичних писаннях у викладі А. Ч. Бгактіведанти Свамі Прабгупади». РІСУ
4. Adharma.net. «Хакімов Олександр Геннадійович / Чайтан'я Чандра Чаран дас»
5. Центр «Миротворець». Досьє: «Хакімов Олександр Геннадійович»

Горкуша Оксана,
канд.філос.наук., ст.наук.співр.
відділення релігієзнавства Інституту філософії
імені Г.С.Сковороди НАН України

РЕЛІГІЯ ЯК ЗБРОЯ СВІТОГЛЯДНОГО УРАЖЕННЯ: «РУССКІЙ МІР» ПІД КАМУФЛЯЖЕМ ПРАВОСЛАВ'Я

Актуальність теми

Повномасштабна війна Російської Федерації проти України остаточно оголила той факт, що сучасні гібридні війни розгортаються не лише у фізичному середовищі, але й у сферах ментальних і духовних — у світоглядному просторі. Тут вона набуває формату війни за сенси і цінності, за ідентичність та наратив, яким переможці розкажуть історію та сформують майбутнє. Світоглядно-ідеологічне підґрунтя російського експансіонізму спирається на штучно сконструйовану конфесійно-політичну доктрину «русского міра», а релігійний чинник інструменталізовано та перетворено на зброю масового ураження свідомості.

Тож релігія перетворюється на поле бою, де вирішується доля національної самобутності, суверенітету та самого існування українського народу. Дослідження релігійного виміру національної та державної безпеки, а також розкриття механізмів руйнування (аргесивна зброя) й водночас консолідації (оборонні технології) української ідентичності через сакральні наративи є критично важливим завданням для сучасної гуманітарної науки та державної політики.

Безпековий трикутник України з опірними кутами: **«державна безпека — національна безпека — релігійна безпека» становить єдину функціональну систему, де деструкція одного з елементів неминуче призводить до дестабілізації решти.**

Якщо **державна безпека берегтиме «форму» (інститути та кордони), то національна безпека захищає «зміст» — національну ідентичність як запоруку суб'єктності**. Складовими цієї ідентичності є: мова, історична пам'ять та історіографія, культурні та сакральні джерела.

Ерозія будь-якого з цих елементів послаблює спроможність нації до чину й самозахисту. Національна безпека передбачає створення такого культурно-інформаційного простору, в якому громадянин увідомлює свою належність до унікального (самоусвідомленого) цивілізаційного суб'єкта, здатного визначати власне майбутнє.

Релігійна безпека є внутрішнім запобіжником від світоглядної деконструкції. Релігійна безпека є специфічним, але критично важливим виміром (духовно-метафізична мапа світогляду) національної і державної безпеки. З одного боку, вона покликана убезпечити релігію від патологічної деформації внаслідок інструменталізації чи перетворення такої на агента впливу зовнішніх ворогів, з іншого ж — вона виражається у захисті духовно-ментальної сфери людини й суспільства від зовнішньо керованих деструктивних маніпуляцій, які під виглядом «проповіді», «традиційних цінностей» чи «аполітичного богослужіння» просувають ідеологічні контрукти та маніпулятивні меседжі держави-агресорки.

Коли релігійна інституція орієнтується на центр керування в країні-агресорці, відбувається «перепрошивка» свідомості вірян. Релігійна безпека в цьому контексті вимагає не обмеження віри, а розмежування релігійного служіння та геополітичної інструменталізації релігійних інституцій. Захист релігійної безпеки —

це захист права вірян мати духовних наставників, а не агентів впливу ворожої держави під рясою релігійних проповідників. Захист духовних кордонів Українського світу, у межах яких вільно почуваються віряни різних релігій — громадяни України, однак унеможливлюється світоглядна окупація ідеологією «русского міра» під виглядом релігійної проповіді, є необхідною умовою застереження релігійної безпеки України.

Релігійна безпека спирається як на зовнішню для реалізації умову на **державну безпеку** і як на внутрішню спроможність до актуалізації на **національну безпеку**. **Національна безпека** є запорукою вільного самовизначення громадян України, тобто — необхідною умовою формування та актуалізації української ідентичності. Безумовно вона виростає із наявності національної пам'яті, сформульованої національною мовою, закріпленої національними традиціями та висловленою національною культурою впродовж тривалого періоду формування національної свідомості, що спирається на національну історіографію. Тож **національна безпека** є піклуванням про національну ідентичність включно із її сакральними джерелами, які також є предметом турботи релігійної безпеки в частині створення сприятливих умов для національно-живильної духовності та релігійності. **Державна безпека** є стратегічною платформою для втілення національної безпеки і нормативно-правовою рамкою для реалізації релігійної безпеки релігійним дієвцям Українського світу.

У функціонал державної безпеки потрапляє: 1) застереження інтересів та надання пріоритетних умов для розвитку тим релігійним суб'єктам та інституціям, які впродовж історії і сьогодні зробили /здійснюють свій визначальний внесок в становлення української нації та формування Української держави; 2) захист прав та свобод в межах Української держави для тих релігійних суб'єктів, які є відповідальними перед Богом (у їхньому теологічному формулюванні) та Україною (її громадянською спільнотою) партнерами, що свій інституційний інтерес узгоджують з інтересом України як земної домівки; 3) убезпечення Українського світу від шкідливих — деструктивних ідеологічно та руйнівних світоглядно (бо заперечують право України на суб'єктність та геополітичну й цивілізаційну бутійність; підпорядкованих центрам в країні агресорці, а отже — агентів впливу екзистенційного ворога, що веде геноцидну війну проти України), — інвазій під камуфляжем релігійних інституцій/суб'єктів.

Питання релігійної безпеки як фундаментального, екзистенційно важливого, аксіологічно сформульованого, сакрально засвідченого, релігійно означеного сегменту національної безпеки актуальне не тільки

для України. Релігійна безпека сьогодні є глобальним викликом для всього цивілізованого світу, для світу демократії. Адже цінності, на яких фундується європейсько-християнська цивілізація, які мають релігійне походження, водночас є запорукою життєздатності цілої європейської спільноти. І як такі вони мають бути захищеними від руйнування, спотворення та підміни за допомогою релігійної риторики, що є потужною зброєю в руках авторитарних диктатур, які прагнуть світового панування. Останні інструменталізують релігію та всі винайдені людством механізми, включно з демократичними нормами співжиття та гуманістичними цінностями, як-от право особи на свободу релігії, сумління, віросповідання. Коли це право маніпулятивно застосовується для нав'язування деструктивних стереотипів, руйнівних наративів, геноцидних ідеологій під виглядом релігійних переконань.

Натомість захист національної безпеки України створює належні умови для втілення релігійної свободи українських громадян та релігійних інституцій, що поділяють ціннісні, культурні, історичні та геополітичні параметри Українського світу, актуалізованого українською громадою в Українській державі. Та для збалансування релігійної і національної безпеки України релігійні потреби мешканців не мають вступати в суперечність із громадянською ідентичністю українців, попри те, що земна Батьківщина не тотожна з Вічною домівкою (Царством Божим). Бо релігійна людина, духовно вкорінена в Царстві Божому, цілком вільна у своїй земній ідентичності та спроможності бути патріотом України.

Фронти гібридної війни: від консцієнтального до сакрального протистояння

Виклики, з якими ми сьогодні зіткнулись, пов'язані з тим, що **російська федерація інструменталізувала релігію і використовує її як зброю масового ураження свідомості**, підміняючи (чи підпорядковуючи) національну/громадянську ідентичність псевдоконфесійною визначеністю (щонайперше — «православний») і, таким чином, перетворюючи мешканців України (прихожан підпорядкованих керівним центрам в російській

федерації конфесійних інституцій), — на агентів впливу кремля, світоглядних носіїв «русского міра», які вірять в «єдінство русского народа», «наше общєє історічєскоє Атєчєство — Святую Русь» і, відповідно — у спільну долю з агресором та окупантом. Застосовуючи релігійну проповідь як світоглядну зброю на консцієнтальному, когнітивному, наративному фронті, російська федерація економить на військових технологіях, патронах, ракетах і дронах. Свічки та ряси коштують дешевше за конвенційну чи стратегічну зброю, але значно ефективніше, бо світоглядна окупація призводить до того, що заражене населення відчуває свою спорідненість із загарбником, і схильне, якщо не до колаборації з окупантом, то, принаймні, до моделі поведінки безвільної жертви. Як наслідок — ми чуємо про «гражданскую вайну» і «Бог покарав» там, де треба консолідуватись на захист України.

У консцієнтальній (знецінення аксіологічних підвалин, руйнування структур свідомості, спрямоване на втрату ідентичності та здатності до цілісного світосприйняття та самоусвідомлення особи), **когнітивній** (злам механізму мислення, що призводить до неможливості суб'єктного прийняття адекватних рішень), **смисловій** (руйнування сенсів та підміна значень на потрібні агресору), **наративній** (підміна історіографічного дискурсу на сфальшований), **а зрештою — і цивілізаційній** (вектор розвитку людства згідно теологічно обгрунтованих уявлень про належне майбутнє та способів досягнення такого) **війні полем бою стає свідомість** (інструмент та простір актуалізації та артикуляції суб'єкта), **світогляд** (набір світоглядних мап для орієнтації у дійсності), **система ідентичностей індивідів**. Адже **виживуть лише ті цивілізаційні проєкти, які матимуть своїх речників, носіїв і діячів** — голос, свідомість, руки. Натомість майбутнє буде жорстоким до легковажних інфантів і меншовартісних конформістів, які відмовляються від власної ідентичності й права на особисту пам'ять, засадничі цінності, дійсний шлях та глобальноцивілізаційну візію.

Те, яким буде і чи буде наш світ завтра, залежить значною мірою від того, як його уявляють та якими є люди, які його побудують (чи зруйнують), у що вони вірять, чого прагнуть, на що спираються. Саме релігія у її світоглядній функції (вкорінення світогляду в сакральному) задає обрії і візії, цінності і взірці, на які орієнтуватиметься/спиратиметься людська свідомість.

Релігія може бути зброєю масового знищення, надихаючи наших ворогів нас вбивати, легалізуючи звірства й легітимізуючи псевдо«сакральною» мотивацією злочинну загарбницьку війну.

«Русскій мір» як етатистська псевдорелігія, РПЦ — як її артикулятор й актуалізатор

Імперсько-шовіністична міфоідеологема «русскій мір», у якій обгрунтовується необхідність перебудови світу за кремлецентричною схемою, де москва не лише нав'язує розуміння історії та тлумачення подій сучасності, але й візію майбутнього глобальному людству та встановлює правила гри як корпоративну систему з винятково-провідною роллю російської федерації («страна-цивілізация»), бо «русскій народ» володіє нібито ексклюзивною місією захищати «священні» цінності, територію, історію тощо, поширюється на широкий загал різними механізмами. Зокрема й інструменталізованою релігією, підпорядкованою кремлю (світській владі російської федерації). За парадигмою «русского міра» глобальний світ поділяється на «святую Русь» та її земне втілення і вектори, куди цю «Святую Русь» треба втілити — зони інтересу кремля. До таких зон інтересу кремля щонайперше належить Україна. Адже саме присвоєна Кремлем частина нашої історії (Києво-Руське князівство) легалізує й легітимізує шовіністично-імперську політику московії, стає змістовним базисом на сучасні експансивні зазіхання.

В парадигмі «русского міра» війна проти України подається не як безпідставне зазіхання на суверенну державу та геноцидальна війна проти українського народу, а як «асвабаждєніє нашего атєчєства, Святой Русі». У розширеній парадигмі «русского міра» — будь яку загарбницьку війну кремль може легко обгрунтовувати «защітой нашего атєчєства», «защітой священного», «історічєской справєдлівостью» (крізь призму переписаної московитами історії). Оскільки ж вони легалізували загарбницьку війну нібито захистом сакральної території «Святой Русі», оголосивши її «свящєнной» (кривавий кремлівський Кіріл), та приписали «русскім» статус місійного народу — провідника цивілізації, то виправдати будь-яку експансивну і загарбницьку дію доволі легко. І заявити про право «русскіх» на захист російськомовних (ті самі змісти і цінності) чи російськомислячих (той самий світогляд), або ж тих, хто є православними (те саме віровчення — сакральне і шлях спасіння). Саме ці ідентифікатори використовуються кремлем для оголошення їхніх носіїв належними «русскому міру». Вони вказують на історіографічну, російськозмістовну, віроповчальну спорідненість, яка прив'язує носіїв цих ідентичностей до «русского міра» та накидає їм місію його втілення.

Особливо через псевдорелігійну проповідь, у якій замість релігійного віровчення закодовано історіографію та наративи «русского міра», замість релігійних цінностей — пропагуються спотворені московитами оцінки, закладаються російсько-шовіністичні змісти й кремлецентричні візії. У свідомість реципієнтів «русскій мір» вмонтовується як світоглядна матриця, яка визначає спосіб світосприйняття та сенсово-змістовні характеристики світорозуміння. Фактично ідеологія «русского міра» є знаряддям світоглядної окупації тих, у чию свідомість здійснюється ця змістовна інвазія. Потім носії «русско-міровського» вірусу стають агентами впливу кремля на глобальну політику не через «примус», а із «свободи вибору» бути носіями, проголошувачами та втілювачами тих «правильних» моделей і «священних» «скрєп», які їм накинуті як «єдиноістинні». Така спільна когнітивно-змістовна імперська рамка була апробована впродовж сторіч московським царством/російською імперією/радянським союзом для поневолених народів, представників яких намагались «асвабаждіть» від усіх інших ідентичностей (національних, релігійних, громадянських).

У системі «русского міра» відбувається повне підпорядкування релігійних інститутів світському тоталітарному державному апарату. РПЦ (функціональний мікс Компартії радянського союзу та міністерства вєроісповєданія російської імперії, — найвищий щабель в ієрархізованій «поліконфесійній» віросповідній системі російської федерації, але підпорядковується світській владі, яку й сакралізує) та афілійовані з нею структури фактично відмовилися від євангельських принципів на користь служіння земному імперському центру. Християнські цінності замінили на «скрєпи». Біблійне віровчення – на «єдіноістінноє міровоззрєніє Русского міра».

Предметом сакрального поклоніння в цій парадигмі стає не трансцендентний Бог-Творець, а цілком земне політичне утворення, сакралізоване й сформульоване як етатистський культ Вєлікой Русі («Святая Русь») та сакралізованого Вождя (Владімір). «Русскій мір» стає еталоном, яким вимірюють правильність/хибність, доцільність/шкідливість дій та міркувань і геополітичних стратегій; абсолютним моральним мірилом: усе, що слугує інтересам імперії — «добро», все, що обмежує її апетити — «гріх».

Ідентичності «Русского міра» — людина як гвинтик, знаряддя, місія, ресурс системи; «православна» ідентичність

Індивід для «русского міра» знецінюється і знеособлюється, він цінний своєю належністю і функціональною доцільністю системі; «єдіномисліє» та «послушаніє» заміняють особисту свободи і сумління людини. Вірянин у цій системі позбавляється права на моральний вибір: його індивідуальна воля повністю розчиняється в колективістській свідомості. Звідси виникає парадоксальна для християнства ситуація, коли священники благословляють убивць і мародерів, обіцяючи їй «прощення гріхів» за участь у загарбницькій війні, що остаточно викриває христоборчу сутність такої ідеології.

Щодо сконструйованої в парадигмі «русского міра» ідентичності, яка б визначала не за етнічною, національною, мовною чи громадянською ознакою, а могла захоплювати належністю до симулякра «вєлікой Россіі» понад історичними, географічними, громадянськими, політичними кордонами, зауважимо, що сучасний відповідник «русскій» вкорінює ідентичність у псевдоісторіографічний дискурс із сакралізованим (легендарним) походженням («крєщєніє равноапостольним князєм Владіміром Святой Русі»). Цим накидається на свідомість індивіда відповідальність за втілення «русской цивілізаціі» — цивілізаторська експансивна функція. А відповідник «православний» легалізує цю «цивілізаторськість» вкоріненням в сакральне (міфологізоване) понад і поза історичне («Святая Русь» як втрачений Едем, і «Русскій мір» як втілена Ойкумена). Жіноча іпостась їхнього етатистського божества набуває образів «Святая Русь», «Родіна-Мать» («Мать – сира зємля», що поглинає загиблих, а не народжує живих) та «Вєлікая Побєда», кожен з яких потребує людських жертворприношень. Тож головним релігійним святом, на якому тримається увесь мілітарно-есхатологічний культ «русскіх», є «Дєнь Побєди». Вироблено й специфічний обряд, що включає військовий парад, покладання вінків до «вічних вогнів» і гранітних монументів, «бєзсмертний полк» як хода з дідами на палках. РПЦ не лише підтримує цей мілітарно-есхатологічний культ русскіх, у якому спасіння розуміється не як персональне воскресіння людини (що характерно для Християнства), а як жертовна смерть на вівтарі війни заради розши-

рення земної влади кремля.

І саме сконструйована в парадигмі «русского міра» ідентичність покликана сьогодні об'єднувати тих, кого може зацікавити «русская культура»; та тих, кого потішає ексклюзивно-універсальна пиха належності до «православних». Вони оголошуються «єдиноспасенним», покликаним до «священной» місії народом, для якого «єдіномисліє» і «послушаніє» є базовими настановами, що призводить до колективістської свідомості. Це і є феномен привабливості «загадочной русской души» — почуття зверхності через належність «вєлікому», винятковому й позірно «священному», що автоматично знімає індивідуальну відповідальність і необхідність рахуватись з контекстуальними умовностями та етичними нормами цивілізованого людства.

Такою «православною» ідентичністю в російських наративах підмінено громадянську, релігійну, конфесійну та національну. Фактично ця «православна» ідентичність стає тим в'язким елементом, який має не лише об'єднувати «єдіномисліємм» представників різних національностей і громадян різних країн, але і очолити ієрархію ідентичностей кожної особи, щоб носій такої ставав активним агентом «русского міра» у власних буттєвих контекстах і знаряддям трансформації дійсності за взірцем «русского міра». Тож кремлівський кривавий Кіріл «православ'я» називає умовою єднання різноетнічного і різноконфесійного «русского народа»

Так сторіччями відпрацьований механізм перебудови світогляду поневолених народів і підкорених індивідів спирається на найбільш придатну для маніпуляції «спільну» (у даному варіанті — **«православну»**, раніше це була «пролетарська», «русско-імперська») для формування колективістської свідомості ідентичність, яка виключає критично-раціональні процедури верифікації авторитарно накинутої «картіни міра» й дає опертя на примітивні тваринно-інстинктивні засновки поведінки індивідів, яких тримає у зашморгу «винятковості унікальності» / «цивілізаторської місійності» / «універсальної ексклюзивності», мобілізуючи ненависть до оточуючих (інших, хто не є носіями «русскіх православних» цінностей) та пов'язуючи виживання із завданням знищення цих «інших» — тих, хто не належить «русскому міру», та руйнування «ворожого» (природно й історично посталого) контексту.

Так само в парадигмі «русского міра» специфікується і уявлення про Бога. Там, де русскіє застосовують поняття «бог» — **мова йде про московитського божка, що є сакралізованим уособленням етнодержавних російських ідентифікаторів**, **того, кому поклоняються і підкорюються безумовно** (інакше репресії, гулаги,

оленівки і таганроги); **хто потребує кривавих вівтарів для людських жертвоприношень** (Бородянка, Маріуполь, Київ та кожне місто і селище України — а раніше й інших окуповуваних росією країн —, яке перетворюється російськими ракетами і бомбами на скривавлений камінний жертовник із розтрощених будівель та похованих під їхніми уламками мешканців); хто вимагає вічних вогнів із підземних газових родовищ, закутих у гранітно-металеві пентаграми, для нагадування про земну скрізьприсутність пекельного зла, яке вириває ться у наш світ людською волею вдовольнити найганебніші тваринні потяги; хто оприявлюється лише у потворних величезних меморіалах, збудованих на кістках пожертих молохом війни злочинців та їхніх спопелілих жертв; хто матеріалізується у кам'яницях, печерах та інших відділених від живого й захищених від правдивого життя місцях — мавзолеях, кремлівських площах, гранітних меморіалах, золотокупольних храмах, де раби можуть торкнутись кам'яного боввана, зануритись у масний сморід осяяної ореолом святості гріховності, впасти на коліна перед величезним жахаючим, палаючим і караюче-всеспалюючим образом, аби відчути плоть/матерію/подих ідола, якому належать і з яким жадають повного злиття як елемент системи, піксель ікони, чи мізерна безіменна часточка величного цілого.

Ні, цей етатистський божок не є природним за походженням, як от давні язичницькі (дохристиянські) божества русичів, що уособлювали життєдайні сили природи й роду. Натомість кровоненажерливий характер божка русскіх, його нестримна хіть до пожирання людської плоті вказують на генетичний зв'язок із божествами людожерів та пряме походження від давньородових канібальних культів андрофагів — теоетнічного коріння московитів —, які своєю дикістю, відсутністю прав та законів і безглуздою люттю нажахали й самого батька історії Геродота.

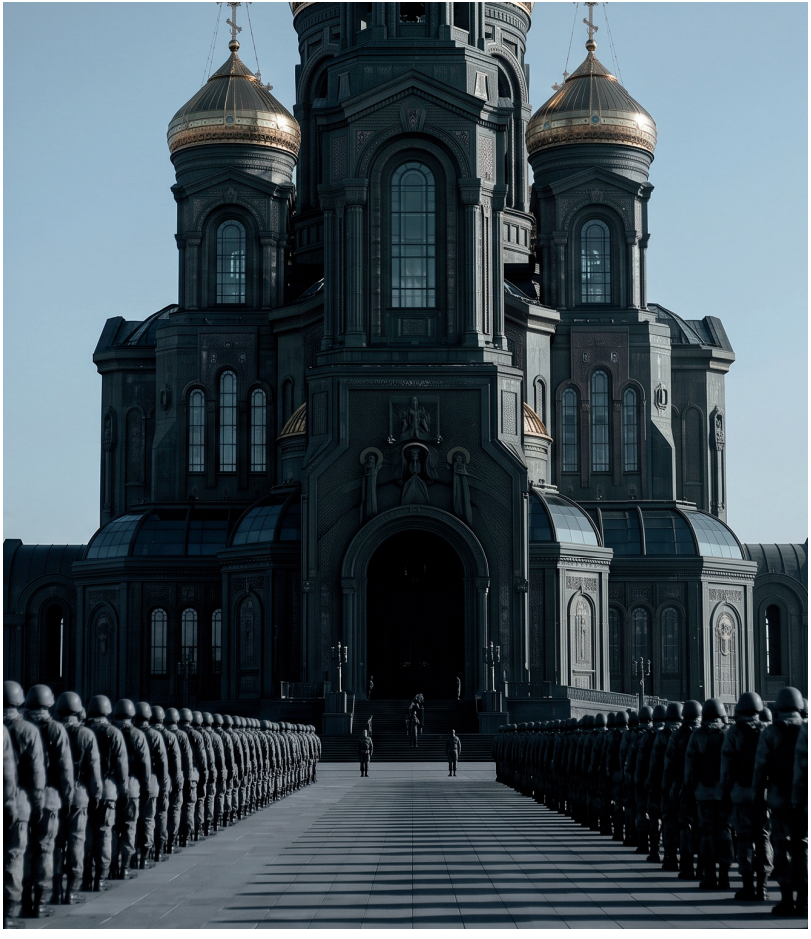
Зрештою усі втілені московитами духовні пошуки виявляються кривавим некрофільним культом поклоніння етатистському боввану, який потребує чисельних жертвоприношень та безвільних рабів для обслуговування й постачання безкінечної кількості ресурсів — людських, фінансових, інформаційних, життєвих, емоційних — у будь-якій історичній іпостасі: Іван Грозний, Петро І, Распутін, Лєнін, Сталін чи Путін.

Для нас таке функціональне обмеження Бога фрагментарно-земним контекстом («россія») і зведення Його ролі до владолегітимізуючого застосунку видається богохульним. Однак для русскіх те, що Бог має опікуватись розширенням їхньої території, поповненням їхнього «гасударства» ресурсами та призначає їм владу (вождя, ототожненого з Месією/Спасителем, якому вони власне і приписують Божі атри-

бути — всезнання, всесилля, скрізьприсутність, право судити, карати й визначати, хто і де має, а хто не має бути в житті й історії) — повністю вписується у їхні «міровоззрєнчєскіє карти». Та направду, не лише кремлівська влада покладається на російську церкву у справі своєї сакралізації, але й російська церква конче потребує попередньої легітимації від кремлівської влади, яка власне є і предметом справжнього поклоніння русскіх, і доленосним деміургом «русского міра», від якого напряму залежать призначене місце і кількість розподілених ресурсів кожному гвинтику імперсько-етатистської системи.

Так у Російській федерації — прямій спадкоємиці підордінської московії / російської імперії / радянського союзу **підпорядкування Церков** (конфесійної мережі цілком) **світській владі** досягло абсолютних показників. Релігія ставала інструментом здійснення експансивної загарбницької імперської політики, а церква — знаряддям сакралізації влади та уярмлення мас і «правильної» каналізації їхньої волі та життєвих зусиль. Принаймні сьогодні серед зареєстрованих конфесій та допущених до проповіді «духовних наставників» не лишилось тих публічних речників, які б не підтримували так зване СВО (загарбницьку війну росії проти України). Мусульмани, буддисти, протестанти, іудеї, православні і кришнаїти — кожна конфесія тим комфортніше почувається в російській федерації, чим чіткіше артикулює її політичну загарбницько-військову мету у своїх проповідях й підпорядковує віровчення ідеології «русского міра». Навіть традиційно пацифістичні піснеспіви кришнаїтів чи протестантів тут швиденько змінились на консолідуюче-інспіративні гімни на підтримку т.зв. СВО. Тих же, хто має власне Царство Боже, що знаходиться поза межами «русского міра» (як от Свідків Єгови), — просто заборонили, звинувативши в екстремізмі, й репресували. Це все публічно схвалюється кремлівським диктатором, лояльність якого є запорукою виживання конфесій та відсутністю утисків чи переслідувань від «гасударствєнних» органів. Тож зараз тут не церква є інструментом легалізації світської влади, а навпаки — **світська влада визначає легітимність релігійних інституцій, окреслюючи їм як своїм інструментам їхнє призначення, місце і роль; встановлює ідеологічні рамки** та диктує змістовні маркери для теологічних формулювань (що традиційно для московитів від епохи Петра I).

Насправді ж їхнім найбільшим релігійним святом є «Дєнь Побєди» — жіночої іпостасі етатистського кремлівського божка. Ця Побєда є сучасним втіленням жіночої смертоносної сили («Мать-сира зємля», яка поглинає своїх виплодків; «Родіна-Мать», яка «зовьот» на м'ясні штурми). І її свято — квінтесенція імперського російського культу людського жертвоприношення в ім'я геополітичного панування Россіі. Тож диктатор Пу-

тін саме так вітав своїх підданих на параді (обряд, що відбувається на красной площаді в Москві): «Поздравляю вас с Днём Победы — с нашим священным, светлым и самым главным праздником!».

Консолідація російських мас довкола цього культу Пабєди — найпотужніший мотиваційний ресурс для населення, яке не має жодних перспектив, крім компенсувати свою нікчемність, належністю до «вєлікого атєчєства», ненавистю до інших, зокрема до українців, яких треба знищити як тих, хто не погоджується ставати частиною кремлівської машини з тераформатування світу «русскім міром». І церковні інституції застосовуються Путіним та кастою кремлівських правителів як інструменти кування «пабєди» в цілком земних, але глобально заявлених (Росія як «гасударство-цивілізация») вимірах. Саме цією цивілізаторською місією і залученістю до її кривавого виконання склеюються різнокастові, різнонаціональні, різноконфесійні шари «русского народа».

Отже, релігія, яку сповідують «рускі», має цілком земне кремле-імперсько-шовіністичне походження.

Її обряди і формати змінювались у тих чи інших суспільно-історичних обставинах. Але зміст, сенс, предмет сакралізації, головні ціннісні засади й світоглядні параметри, цілі та методи їх досягнення лишались незмінними: це етатистський культ тоталітарного (всередині), експансивного (назовні) характеру, що консолідує знеособлені і зневолені маси населення у єдину військову/табірну/мілітарну машину, яку панівна верхівка (каста правителів) спрямовує на загарбання нових ресурсів для збільшення свого панування у світі. Залученість у тій чи іншій формі до спільного злочину — у даному випадку вбивства українців та спроби знищення України — цементує індивідів в колективістській свідомості «русского» легіона смертоносців.

1. Відбувається **зняття відповідальності з індивідів через ампутацію їхнього персонального сумління** внаслідок виховання в тоталітарній системі жорстко цензурованих та чітко сформульованих офіційних наративів.

2. **Залучення до спільного кривавого злочину** нівелює кастові, кланові, фахові, етнічні, конфесійні розбіжності, урівнює індивідів у тваринній природі.

3. Об'єднання під новою штучною ідентичністю (**«русскій православний»**) скасовує необхідність мати індивідуальну (сформульовану в різних ідентичностях) відповідальність за вчинки, дарує відчуття виняткової переваги над усіма іншими, що нібито є наслідком сакрального походження такої спільної ідентичності («общность святинь»).

4. **Церква стає «соработніком» кремля**, зброєю у загарбницькій війні російської федерації, а полем бою – свідомість тих, до кого долинає проповідь московських попів; мета ж — світоглядна окупація внаслідок закамуфльованої під «православну» проповідь інвазії «русскім міром» — стратегічним планом кремлецентричного тераформатування світу.

Висновки

Сучасні найгостріші події (російська загарбницька війна проти України та її латентне масштабування у глобальний геополітичний вимір) розкривають роль релігії як фактору національної та державної безпеки. Адже релігія безпосередньо впливає на світоглядні мапи, якими користуються віряни. Особливо це виражається в уявленнях про те, яким має бути світ (належна модель) і якою є людина та її призначення у цьому світі.

Тож релігійна, національна і державна безпеки тісно пов'язані, адже хоча релігійні парадигми (особливо, якщо мова йде про світові релігії) мають можливість долати геополітичні кордони, вони водночас можуть і руйнувати такі. Особливо якщо мова йде про етатистську релігію (як от метанаратив «русскій мір»), яка сакралізує певну державну систему в руках вузького кола привладних осіб. За таких обставин закамуфльована під світову етатистська релігія (РПЦ) проникає крізь кордони і стає фактором руйнування державної та національної безпеки інших — тих країн і націй, на які зазіхає російська федерація як на сферу свого впливу і предмет свого зацікавлення.

У даному випадку це трапляється методом підміни (або ж витіснення, підпорядкування) національної (українець) ідентичності псевдорелігійною («православний» прихожанин РПЦ в Україні). Зауважимо — релігійна ідентичність робить її носія водночас і актуалізатором певних цінностей, певного образу належного світоустрою (цивілізації), певного способу поведінки людини, що пов'язано із характеристиками сакрального, Бога, священних цінностей та людини. Так **образ священної Батьківщини є водночас прообразом належного стану Батьківщини земної**, що за умови етатистської релігії («русскій мір») перетворює вірян та агентів впливу — актуалізаторів цілком земного геополітичного проєкту там, де вони є, попри геополітичні кордони й культурно-історичні передумови.

Тож РПЦ стає інструментом (через псевдорелігійну проповідь) проникнення «русского міра» в ті земні локуси, де є їхні прихожани. Світоглядна окупація «русскім міром» під камуфляжем релігійної проповіді стає важливим етапом із захоплення територій російською федерацією. Саме проповідь РПЦ є тим фер-

ментувальним елементом, який перетворює оброблену й перебудовану свідомість індивідів на територію «русского міра».

Однак розуміння цих механізмів дає нам підстави виробити як запобіжники, які убезпечать підміну світової релігійної парадигми етатистськими віруваннями і витирання громадянської чи національної ідентичності накинутою псевдорелігійною, так і алгоритми звільнення від зашморгу «русского міра» українських мешканців після деокупації загарбаних російською федерацією українських територій. А для глобального світу (щонайбільше — європейської цивілізації) українська рецептура (вироблена з нашого досвіду захисту Українського світу від «русского міра») може виявитись тією імунною моделлю, яка оздоровить від руйнівних наслідків сучасного розгулу ошалілих від безкарності диктатур, кожна з яких приписує собі священні характеристики й намагається підпорядкувати світ власним правилам, перетворивши його на ресурсне поле для безкінечного владарювання.

Людмила Филипович,
доктор філософських наук, професор,
провідний науковий співробітник Інституту філософії
імені Г.С.Сковороди НАН України
https://orcid.org/0000-0002-0886-3965

ЦЕРКВИ ЯК АГЕНТИ НАЦІОТВОРЕННЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ТА ЕМІГРАЦІЙНОГО КОНТЕКСТІВ

Вступ: актуальність і постановка проблеми

Процеси націотворення в Україні мають складну та нерівномірну історичну траєкторію, зумовлену тривалими періодами бездержавності, перебуванням у складі імперських політичних утворень, політикою радянської секуляризації (скоріше дерелігієзації), а також сучасними трансформаціями, пов'язаними з війною та глобальною міграцією. У цих умовах релігійні інститути, зокрема церкви, виконували значно ширший спектр функцій, ніж суто конфесійні: вони виступали осередками збереження мови, культури, історичної пам'яті та колективної ідентичності.

Попри значний масив досліджень у сфері релігієзнавства та націології, низка аспектів залишається недостатньо опрацьованою. Своєчасної рефлексії потребує нинішній контекст — стан і тенденції розвитку сучасної релігійної ситуації в Україні, а навіть за її межами, де проживають українці, напрямки діяльності релігійних організацій в нових соціально-політичних умовах, реакція української держави і громадянського суспільства на церковні активності.

Основний виклад

В межах заявленої теми виникає ряд теоретичних і практичних питань. Щодо методології дослідження, то вона ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує концепції націотворення, соціології релігії та міграційних студій. Праці Б.Андресона, А.Сміта, Е.Гелнера та інших вже неодноразово ставали теоретичним фундаментом для інтерпретації нації як соціально сконструйовану спільноту, що ґрунтується на символічних ресурсах, культурній пам'яті та інституційній підтримці. З позицій соціології релігії ключовою є концепція «публічної релігії» Х.Казанови, яка пояснює активну присутність релігійних акторів у публічному просторі сучасних суспільств. Актитвно використовуються сучасні підходи (напр. Н.Шиллер) у розумінні міграційних процесів, що дозволяють розглядати діаспору як мережу соціальних практик, які виходять за межі національних кордонів. Додатково використано концепцію постсекулярності Ю.Габермаса, яка акцентує на поверненні релігії до публічної сфери та її ролі у формуванні суспільного дискурсу.

У сучасних вітчизняних дослідженнях релігія розглядається не лише як система вірувань, а як важливий ресурс націотворення. Вона забезпечує символічні коди, ритуали та наративи, які сприяють формуванню колективної ідентичності. У цьому контексті церкви виступають як інституційні посередники між індивідом і нацією. Разом з тим недостатньо дослідженим залишається **порівняння ролі церков в Україні та в діаспорі** як двох різних соціальних середовищ; **механізми трансляції національної ідентичності через релігійні інститути; взаємодія релігійного та громадянського націоналізму**. Саме тому є сенс зупинитися

на розробці порівняльної моделі «церква – нація» у внутрішньому та діаспорному контекстах; розглядати церкви як транснаціональні актори націотворення. Тобто виходячи з практичних потреб, треба відповісти на питання:

1) Чи всі українські церкви включені в процес націотворення, чи всі релігійні організації контекстуально присутні в ситуації російсько-української війни (якою мірою та у яких формах);

2) Як церкви, які опікуються українцями за кордоном, реагують на українські події, чи адвокатують українські інтереси (і не тільки духовно-релігійні) за межами України?

3) Порівнюючи роль церков у сучасних націотворчих процесах в Україні та і діаспорі, чи можемо говорити про специфічні стратегії в їх політиці і щодо вірян, і щодо країн, в яких вони перебувають?

Пропонуємо наші попередні умовислови як відповіді на поставлені питання. Українські церкви виступають інституційними носіями національної ідентичності, але їхня функціональна роль різниться:

- в Україні — **як учасники публічного простору та національної консолідації**;
- в еміграції — **як інститути збереження і репродукції етнокультурної ідентичності**.

Усвідомлення специфіки свого статусу у двох принципово різних соціальних контекстах — в Україні та в діаспорі формує і специфічну стратегію церков. Успішність цих стратегій показали різні церкви по-різному. Найбільш успішними є греко-католики, які мають неабиякий досвід перебування за кордоном в емігрантському, а пізніше діаспорному середовищі. Православні значно менш успішні, на що були свої історичні причини. Протестанти в силу своєї чисельності (до масової міграції з 80х рр. XX ст.) тільки-но почали усвідомлювати свою релігійну ідентичність і її прив'язку до національної належності. Тривалий час вони були міжетнічні (радянські) чи позаетнічні. Церкви в межах цих стратегій мали уточнити механізми трансляції національної ідентичності через релігійні практики та інститути, а також характер взаємодії між релігійним і громадянським націоналізмом у сучасних умовах.

Загалом Українські церкви в історії націотворення відіграли вирішальну роль. В умовах тривалої бездержавності вони стали єдиною інституцією, яка опікувалася мовою, освітою, культурою, навіть соціальними питаннями. Утримувати українськість було непросто ні у складі Московської, ні Австро-Угорської імперії, оскільки церкви весь час наражалися на шалений супротив державної машини, титульних націй, пануючих там церков. Ті поодинокі ініціативи, з якими виступали українські церкви, незважаючи на супротив імперської системи, таки дали свої плоди: сформували критичну масу тих, хто виступив проти імперій, утверджуючи суверенність і суб'єктність українців. Надзвичайно плідним виявився період із середини 19 до початку 20 ст., який був насильно перерваний масовою радянізацією, комунізацією, колонізацією і дерелігієзнацією населення. Майже знищений совєтізацією народ зумів зберегти і відродити через різні форми супротиву (підпілля, ув'язнення, протести) свої традиції, особливо віру в Бога. Володимирський собор в Києві влада так і не наважилася закрити, де проводились богослужіння, а отже, де жила віра. Церква була замурована в храмі, їй не дозволялося виходити за його стіни. Релігія була максимально обмежена у своєму впливі на людину, вона стала частиною приватного життя.

Вони виступали як альтернативні інститути соціалізації та формування національної свідомості.

У радянський період, попри репресії та політику державного атеїзму, церкви зберігали ідентичність у латентних формах — через релігійну традицію, обрядовість і неформальні мережі.

Після здобуття незалежності у 1991 році відбулося повернення церков у публічний простір, де вони почали виконувати функції морального авторитета та суспільного актора.

Після 2014 року, а особливо після повномасштабного вторгнення 2022 року, роль церков суттєво трансформувалася: вони стали важливими агентами суспільної мобілізації, гуманітарної допомоги та підтримки військових (зокрема через інститут капеланства).

Від 1988 р. ситуація змінюється і після святкування 1000ліття хрещення Русі церква поступово повертається в публічний простір, де починає відігравати різну роль. Крім традиційних для релігії функцій (світоглядна, комунікаційна, інтегративна), церква включилася в націотворчі процеси молодої держави.

Церкви перетворилися на інституційних агентів націотворення, вони виступили важливим ресурсом для цього процесу. Ми бачимо церкви, які активні в освітній сфері і активно займаються освітою громадян. Церкви виконують важливу культурно-символічну функцію. На церкви лягла відповідальність і за соціально-консолідаційні процеси, і за політико-громадянську включеність їхніх вірних в життя України. Тепер ніхто не здивується, побачивши церкву на протестних акціях, в соціальних проєктах. Особливо роль церков в масових протестах, в революціях, які пережила країна. Майдани виявилися індикатором соціальної , політичної і релігійної зрілості церков. Революція Гідності стала іспитом, який переважна більшість церков здала успішно. Підсумком всіх цих подій, до яких активно долучилася церква на початку XXI ст., виявилося те, що релігійна ідентичність почала сприйматися як складова громадянської і національної ідентичності. До того в наукових колах ще дискутували, чи може релігія бути індикатором нації. Україна довела, що не тільки може, але й повинна.

Після 2014, а особливо 2022 р. церква яскраво проявила свою мобілізаційну функцію і у справі захисту України від агресора, і у гуманітарно-волонтерській діяльності, і в капеланстві.

Зрозуміло, що українські церкви в різній мірі включені в процес націотворення, контекстуально присутні в ситуації російсько-української війни. Є такі, які давно і зразу визначилися із своїм місцем і роллю в націобудуванні і державотворенні, оскільки їхні віросповідні підвалини і соціальні доктрини прямо пов'язані із українським народом, його розвитком. Є такі релігійні організації, які знаходяться на шляху до усвідомлення і формулювання своєї участі в цивілізаційному і духовному поступі України. Як правило, це релігії національних меншин, які тривалий час не ідентифікували себе із українським народом, обмежуючи українство виключно з етнічним походженням. Але в процесі державотворення розуміння український масштабувалося до його політичного/громадянського виміру, тому ми спостерігаємо активний процес формування українських юдеїв, українських мусульман, українських бахаїв тощо. Обережне самоусвідомлення в рамках українства зазнають нові релігійні течії або представники світових релігій (індуїзм, буддизм тощо), які базували свою ідентичність на ідеях космополізму, позанаціональності. Але каркалолмні події XXI ст., а

особлива російсько-українська війна вимусили нечисленних представників цих релігій визначитися в своїй етнорелігійній належності. Цікавим тут є приклад змін в середовищі кришнаїтів, яким приходиться відмовлятися від усталеної для СРСР спільної ідентичності і визначатися в нових координатах як патріотів України, захищати її на фронтах, служити у війську.

Церкви в еміграції як інститути збереження нації

У діаспорному середовищі українські церкви виконують передусім функцію збереження етнокультурної ідентичності. Вони стають центрами не лише релігійного, а й культурного життя громади.

Діаспорні парафії забезпечують передачу мови, традицій і історичної пам'яті наступним поколінням, виконуючи роль неформальних освітніх інституцій. Водночас вони сприяють формуванню «уявленої батьківщини» — символічного образу України як спільного культурного та духовного простору.

Про історію постання українських церков за кордоном — це окрема тема. Після 2022 року діяльність діаспорних церков також набула нових вимірів, пов'язаних із підтримкою України на міжнародному рівні, гуманітарною допомогою та адвокацією (див.стаття Fylypovych, 2026).

Церкви чітко визначилися з напрямками своєї діяльності. По-перше, це гуманітарна підтримка (евакуація українців з зон бойових дій, фінансування госпіталів, медичного обладнання, медикаменти, карети швидкої допомоги00), це логістична допомога переселенцям координація допомоги т.зв. військовим мігрантам, підтримка ЗСУ (авто, дрони, РЕБи, станції безперебійного живлення тощо). Церкви створили різні фонди, напр. «Зцілення ран війни в Україні» (УГКЦ США).

Історично українці в діаспорі розділені за конфесійною чи церковною ознакою. Але війна багатьох об'єднала. Створена Рада українських християнських церков в США (шт Вашингтон), американо-український християнський альянс, активно діє Місія Євразія. Особливо активні за кордоном греко-католики, які

мають розгалужену систему церковних інституцій. Активізувалися православні, але на заваді масштабування своєї діяльності стоять умови Томосу 2019 р., у відповідности до яких ПЦУ обмежена в своїх саме церковних активностях за кордоном. Однак шукаються різноманітні новітні форми праці з українськими мігрантами за кордоном, посилюються діаспорні структури.

Діаспорні церкви беруть участь і самі організовують інформаційно-медійні кампаніях проти російської пропаганди. Розуміючи інформаційно-психологічні загрози з боку Росії, яка системно застосовує дезінформацію, фейки, маніпуляцію історичною пам'яттю, пряму і сховану пропаганду, розпалює внутрішні конфлікти, творячи різного роду провокації, церкви за кордоном взяли на себе оцей удар і всяк протистоять цим видам гібридної війни. Росіяни активно використовують соціальні мережі, Telegram-канали, контрольовані медіа, маючи цілу армію агентів впливу на українців, які відірвані від України і не завжди можуть перевірити достовірність тієї чи іншої інформації. Амовни недружніх нам церков часом використовуються, щоб підірвати довіру до державних інституцій, створити паніку, посіяти розчарування, безнадію, в кінцевому рахунку — послабити національну ідентичність.

Церкви за кордоном є активними діячами релігійної дипломатії, підтримують різноманітні культурні ініціативи, хоча ресурси церков не безмежні, а проблем стає все більше. В зв'язку із повномасшабною агресією в рази збільшилась кількість українських мігрантів, в т.ч. віруючих, які потребують опіки, уваги, допомоги. Крім потреб духовних, церкви взяли на себе обов'язки своєрідних соціальних хабів, вирішуючи питання поселення, працевлаштування, освіти дітей, медичні проблеми тощо. Після завершення війни діаспорні церкви постануть перед проблемою реемігрaції, забезпечуючи безболісне повернення українців додому, підготовки до реінтеграції в змінене українське суспільство.

Якщо порівняти ролі церков в Україні та в діаспорі, то це дозволяє виявити принципові відмінності їх функціонування. В Україні церкви виступають як публічні актори, інтегровані у політичний та суспільний контекст, виконуючи мобілізаційну функцію та сприяючи формуванню громадянської та національної ідентичності. У діаспорі ж їхня роль є переважно культурно-зберігаючою: вони підтримують етнічну ідентичність та забезпечують її міжпоколінну передачу. Таким чином, можна говорити про різні моделі взаємодії «церква – нація»: у внутрішньому контексті — як чинник консолідації, у діаспорному — як механізм репродукції ідентичності.

Всередині України церква в основному працює як чинник консолідації, а в діаспорі — як механізм збереження та відтворення ідентичності.

Сучасні виклики і перспективи

Сучасні трансформації ставлять перед українськими церквами нові виклики. Війна актуалізує їхню мобілізаційну та гуманітарну функцію. Процеси реемігрaції потребують участі церков у соціальній реінтеграції громадян. Формування «цифрової діаспори» відкриває нові можливості для транснаціональної взаємодії. Водночас посилення міжконфесійної конкуренції вимагає вироблення нових моделей співпраці.

Висновки

Українські церкви виступають важливими інституційними медіаторами процесів націотворення, поєднуючи релігійні, культурні та соціальні функції. Їхня роль має подвійний характер: в Україні вони сприяють мобілізації та консолідації суспільства, тоді як у діаспорі забезпечують збереження та відтворення національної ідентичності.

Наразі українське суспільство, а особливо влада досі не беруть до уваги величезний церковний ресурс, не використовують людський і фінансовий потенціал церков. В ініціативах держави в сфері культури, освіти, в соціальній і медичних галузях церква мало залучена. І це не тому, що церква не хоче, а тому що держава і суспільство досі не готові прийняти церкву як актора суспільних змін.

Якщо українську ідентичність розглядати як транснаціональний феномен, у формуванні якого церкви відіграють ключову роль, то значно можна посилити і церкву і суспільство за рахунок синергії двох центрів впливу — світської і духовної.

Джерела

Anderson, B. (2006). Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism (Rev. ed.). Verso.

Appleby, R. S. (2000). The ambivalence of the sacred: Religion, violence, and reconciliation. Rowman & Littlefield.

Brubaker, R. (2012). Religion and nationalism: Four approaches. Nations and Nationalism, 18(1), 2–20.

Casanova, J. (1994). Public religions in the modern world. University of Chicago Press.

Casanova, J. (2006). Rethinking secularization: A global comparative perspective. The Hedgehog Review, 8(1–2), 7–22.

Connor, P. (2014). Immigrant faith: Patterns of immigrant religion in the United States, Canada, and Western Europe. NYU Press.

Ebaugh, H. R., & Chafetz, J. S. (2000). Religion and the new immigrants: Continuities and adaptations in immigrant congregations. AltaMira Press.

Fox, J. (2018). An introduction to religion and politics: Theory and practice (2nd ed.). Routledge.

Fylypovych, L. (2019). Religion in contemporary Ukraine: Trends and transformations. Religious Studies Review, 45(2), 150–158.

Fylypovych, L. (2022). Ukrainian churches in wartime: Social service and national solidarity. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe, 42(4), 1–12.

Fylypovych, L., Fylypovych, G. (2026). The Ukrainian Religious Diaspora in Countering Russian Aggression. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: Vol. 46 : Iss. 4 , Article. DOI: https://doi.org/10.55221/2693-2229.2802 Available at: https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol46/iss4/7

Gellner, E. (1983). Nations and nationalism. Cornell University Press.

Glick Schiller, N. (2005). Transnational social fields and imperialism. Anthropological Theory, 5(4), 439–461.

Glick Schiller, N., Basch, L., & Blanc-Szanton, C. (1992). Transnationalism: A new analytic framework for understanding migration. Annals of the New York Academy of Sciences, 645(1), 1–24.

Habermas, J. (2008). Notes on post-secular society. New Perspectives Quarterly, 25(4), 17–29.

Habermas, J. (2011). “The political”: The rational meaning of a questionable inheritance of political theology. In The power of religion in the public sphere (pp. 15–33). Columbia University Press.

Hirschman, C. (2004). The role of religion in the origins and adaptation of immigrant groups. International Migration Review, 38(3), 1206–1233.

Juergensmeyer, M. (2017). Terror in the mind of God: The global rise of religious violence (4th ed.). University of California Press.

Krawchuk, A., & Bremer, T. (Eds.). (2016). Eastern Orthodoxy and the political world. Routledge.

Levitt, P. (2007). God needs no passport: Immigrants and the changing American religious landscape. New Press.

Levitt, P., & Jaworsky, B. N. (2007). Transnational migration studies: Past developments and future trends. Annual Review of Sociology, 33, 129–156.

Madeley, J. (2003). European liberal democracy and the principle of state religious neutrality. West European Politics, 26(1), 1–22.

Marples, D. R. (2013). Heroes and villains: Creating national history in contemporary Ukraine. Central European University Press.

Modood, T. (2013). Multiculturalism: A civic idea (2nd ed.). Polity Press.

Smith, A. D. (1999). Myths and memories of the nation. Oxford University Press.

Smith, A. D. (2009). Ethno-symbolism and nationalism: A cultural approach. Routledge.

Stepick, A., Rey, T., & Mahler, S. J. (2009). Churches and charity in the immigrant city. Rutgers University Press.

Vertovec, S. (2009). Transnationalism. Routledge.

Wanner, C. (2007). Communities of the converted: Ukrainians and global evangelism. Cornell University Press.

Wanner, C. (2014). Religion and nationalism in Ukraine. Journal of Ukrainian Studies, 39(1), 1–17.

Yelensky, V. (2019). Religion, nation, and state in Ukraine. Journal of Church and State, 61(3), 487–505.

ГО «Фонд сприяння демократії»
Український безпековий клуб

© 2026. Матеріали призначені для вільного поширення із зазначенням авторства.

Email: press@secureclub.org
Phone: +38 (063) 765 90 85
https://secureclub.org
https://www.facebook.com/secureclub.org